

Б. Ботакараев^{1*}, **М. Жүзей²**¹Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан*e-mail: bake.kaz.tr@gmail.com

ӘБУ ХАНИФАНЫҢ САЯСАТ ТҮСІНІГІ

Исламның саяси дүниетанымы қазіргі саяси динамика мен мұсылман әлемінің мәдени ерекшеліктерін түсіну үшін маңызды болып табылатын бай мұраға ие. Бұл ғылыми мақалада Ханафи мәзһабының негізін қалаушы және IX ғасырдағы ең ықпалды ислам ғұламаларының бірі ретінде белгілі Әбу Ханифаның саясат концепциясы сарапталған. Бұл зерттеудің мақсаты – Әбу Ханифаның саяси ой-пікірлерінің негізгі бағыттары мен идеяларын терең талдау, сонымен қатар олардың қазіргі саяси тәжірибе мен ислам теологиясы контекстіндегі маңызына баға беру. Зерттеу процесінде Әбу Ханифаның өзі, оның шәкірттері мен ізбасарларының жазбалары сияқты дереккөздерді талдау мен түсіндіруді қамтитын кешенді тәсіл қолданылады. Әбу Ханифаның саяси философия мен құқық саласында әзірлеген негізгі қағидалары мен тұжырымдамаларына және олардың исламдық саяси теорияның қалыптасуындағы рөліне ерекше назар аударылады. Зерттеу нәтижелері исламның саяси ой-пікірін тереңірек түсінуге және оны заманауи сын-қатерлер мен үрдістер тұрғысынан қарастыруға мүмкіндік береді. Әбу Ханифаның саяси көзқарастарын талдау арқылы біз мұсылман әлеміндегі заманауи саяси стратегиялар мен шешімдерді әзірлеу үшін маңызды болуы мүмкін әділеттілік, ынтымақтастық және басқару сияқты негізгі қағидаларды анықтаймыз. Нәтижесінде, бұл зерттеу ислам саяси философиясы туралы біліміміз бен түсінігімізді кеңейтіп қана қоймай, сонымен қатар мұсылман қоғамдарының дамуы мен модернизациясына мүдделі саясаткерлерге, қоғам жетекшілеріне және ғалымдарға практикалық ұсыныстар береді. Бұл зерттеу сонымен қатар исламдық саяси ойлар мен оның қазіргі әлемге ықпалы саласындағы одан әрі зерттеулерге негіз бола алады.

Түйін сөздер: Әбу Ханифа, исламдық саяси дүниетаным, Ханафи заң мектебі, саяси философия, құқық

B. Botakarayev^{1*}, M. Juzei²¹Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*e-mail: bake.kaz.tr@gmail.com

Abu Hanifah's concept of policy

Islamic political thought has a rich heritage important for understanding contemporary political dynamics and cultural sensitivities in the Muslim world. This research paper highlights the concept of politics of Abu Hanifa, known as the founder of the Hanafi school of jurisprudence and one of the most influential Islamic scholars of the ninth century. The purpose of this study is to analyze in depth the main trends and ideas of Abu Hanifa's political thought and to assess their significance in the context of contemporary political practice and Islamic theology. The research process uses a comprehensive approach that includes analyzing and interpreting sources such as the writings of Abu Hanifa himself, his students and followers. Special attention is paid to the main principles and concepts developed by Abu Hanifa in the field of political philosophy and law and their role in the formation of Islamic political theory. The results of the study allow us to deepen our understanding of Islamic political thought and examine it in light of contemporary challenges and trends. By analyzing Abu Hanifa's political views, we identify key principles such as justice, cooperation, and governance that may be important for developing contemporary political strategies and solutions in the Muslim world. As a result, this study not only expands our knowledge and understanding of Islamic political philosophy, but also offers practical recommendations for policy makers, community leaders, and academicians who are interested in the development and modernization of Muslim societies. This study can also serve as a basis for further research on Islamic political thought and its impact on the modern world.

Keywords: Abu Hanifa, Islamic political thought, Hanafi school of jurisprudence, political philosophy, law

Б. Ботакараев^{1*}, М. Жузей²

¹Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*e-mail: bake.kaz.tr@gmail.com

Концепция политики Абу Ханифы

Исламская политическая мысль имеет богатое наследие, важное для понимания современных политических динамик и культурных особенностей мусульманского мира. В этой научной статье освещается концепция политики Абу Ханифы, известного как основателя Ханафитской юридической школы и одного из наиболее влиятельных исламских ученых IX века. Цель данного исследования заключается в глубоком анализе основных направлений и идей политической мысли Абу Ханифы, а также в оценке их значения в контексте современной политической практики и исламской теологии. В процессе исследования используется комплексный подход, включающий анализ и интерпретацию источников, таких как сочинения самого Абу Ханифы, его учеников и последователей. Особое внимание уделяется основным принципам и концепциям, выработанным Абу Ханифой в области политической философии и права, и их роли в формировании исламской политической теории. Результаты исследования позволяют углубить наше понимание исламской политической мысли и рассмотреть ее в свете современных вызовов и тенденций. Анализируя политические взгляды Абу Ханифы, мы выявляем ключевые принципы, такие как справедливость, сотрудничество и управление, которые могут быть важными для разработки современных политических стратегий и решений в мусульманском мире. В итоге, данное исследование не только расширяет наше знание и понимание исламской политической философии, но и предлагает практические рекомендации для политических деятелей, общественных лидеров и академиков, которые заинтересованы в развитии и модернизации мусульманских обществ. Это исследование также может служить основой для дальнейших исследований в области исламской политической мысли и ее влияния на современный мир.

Ключевые слова: Абу Ханифа, исламская политическая мысль, Ханафитская юридическая школа, политическая философия, право

Кіріспе

Қазіргі әлемде исламдық саяси дүниетаным ислам қоғамы, сонымен қатар одан тыс жерлерде де уақыт өткен сайын назарын аудартып келеді. Осы қызығушылық тұрғысында IX ғасырдың көрнекті ғалымы Әбу Ханифаның саяси философияға қосқан іргелі қайнар көздері мен үлестеріне жүгінудің маңызы зор. Бұл зерттеу тақырыбын таңдау тақырыптың өзектілігімен және қазіргі әдебиеттегі Әбу Ханифаның саяси тұжырымдамасының егжей-тегжейлі талдауының жоқтығымен ғана емес, сонымен қатар оның исламдық саяси көзқарастың қалыптасуына қосқан үлесімен де анықталады. Әбу Ханифа ұсынған негізгі принциптер мен тұжырымдамаларды олардың мұсылман әлеміндегі қазіргі саяси процестерге әсерін түсіну үшін талдау қажеттілігі атап өтіледі. Қазіргі әлем исламдық саяси дүниетанымды терең түсінуді және қайта қарастыруды қажет ететін қиындықтармен бетпе-бет келіп отыр. Әбу Ханифаның саяси концепциясын зерттеу өзекті болып табылады, өйткені оның әділеттілік, басқару және ынтымақтастық туралы идеялары қазіргі заманғы саяси мәселелерді шешуге жаңа тәсілдер ұсына алады. Бұл зерт-

теудің мақсаты – Әбу Ханифаның саяси ойының негізгі бағыттарын және олардың қазіргі саяси теория мен практика үшін маңызын талдау. Әбу Ханифа ұсынған негізгі принциптерді, әдістер мен тәсілдерді анықтауға және олардың мұсылман әлеміндегі қазіргі саяси процестерге әсерін бағалауға тырыстық. Зерттеуіміздің басты нысаны мен пәні – Әбу Ханифаның саяси концепциясы және оның саяси дүниетанымының негізгі қағидалары мен идеялары. Ал зерттеудің мақсаты мен міндеттері осы принциптердің қазіргі саяси тәжірибе үшін маңызын анықтау, сонымен бірге дереккөздерді талдау, Әбу Ханифаның саяси тұжырымдамаларын түсіндіру және олардың қазіргі мұсылман әлеміндегі рөлін бағалауды қамтиды. Бұл зерттеуде дереккөздерді тарихи, салыстырмалы талдау және логикалық пайымдауларды қамтитын кешенді әдіснамалық тәсіл қолданылады. Зерттеу нәтижелері теориялық және практикалық мәнге ие болуы мүмкін. Теориялық тұрғыдан исламдық саяси ой туралы түсінігімізді кеңейтуге ықпал етсе, практикалық тұрғыдан болса Әбу Ханифаның тарихи тәжірибесі мен мұрасын ескере отырып, қазіргі мұсылман қоғамында саяси стратегиялар мен шешімдерді әзірлеуде пайдалы болады деген сенімдеміз.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Әбу Ханифаның саясат түсінігін зерттеу исламдық саяси дүниетанымның тарихи-теориялық дамуын тереңірек түсінуге мүмкіндік беретін маңызды және өзекті зерттеу пәні болып табылады. Әбу Ханифа (699–767) ең ықпалды ислам ғұламаларының бірі және Ханафи фикһ мектебінің (ислам құқығы) негізін қалаушы бола отырып, мұсылман әлеміндегі құқықтық және саяси принциптердің қалыптасуына елеулі ықпал етті. Оның идеялары мен ілімдері қазіргі исламдық қоғам мен құқықтық жүйелерге әлі де айтарлықтай әсер етеді. Аталмыш тақырыпты таңдау тарихи маңызға, заманауи өзектілік секілді факторлармен анықталады. Өйткені Әбу Ханифаның көзқарастарын зерттеу исламдық саяси идеология эволюциясын түсінуге көмектесіп, мұсылман әлеміндегі заманауи сын-қатерлер мен қақтығыстар жағдайында Әбу Ханифа тұжырымдаған іргелі қағидаларды зерттеу өзекті мәселелерді шешу жолдарын ұсына алады.

Әбу Ханифаға арналған көптеген зерттеулерге қарамастан, оның саяси түсінігі әлі де жеткілікті дәрежеде зерттелмеген, бұл ғылыми ізденіс осы бір вакуумның орнын толтыруға және оның іліміне жаңа көзқарас ұсынуға тырысады.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Зерттеу тарихи-теориялық және мәтіндік-аналитикалық әдіснамалық негізде жүргізілді. Мақаланың дерекнамалық базасын Әбу Ханифаның саяси ұстанымдары мен көзқарастарын сипаттайтын классикалық ислам дереккөздері және оларды ғылыми тұрғыдан талдаған заманауи зерттеулер құрайды. Зерттеуде, ең алдымен, Әбу Ханифаның өмірі, қызметі және саяси билікпен қарым-қатынасы жөніндегі тарихи хабарламалар (ахбар) мен биографиялық еңбектердегі мәліметтер талданды. Негізгі зерттеу әдісі – тарихи-талдамалық әдіс. Бұл әдіс арқылы Әбу Ханифаның саяси көзқарастары оның өмір сүрген дәуірінің (Омаядтар мен Аббасилер кезеңі) қоғамдық-саяси жағдайымен өзара байланыста қарастырылды. Ғұламаның қазилық қызметтен бас тартуы, билікке қатысты ұстанымы, әділет, сот тәуелсіздігі және Әбу Ханифа мен мемлекет қарым-қатынасы туралы көзқарастары нақты тарихи контекст аясында сарапталды. Мақаламызда мазмұндық талдау әдісі де қолданылды. Аталмыш әдіс Әбу Ханифаға қатысты

дереккөздердегі мәліметтерді жүйелеуге, оның саяси ұстанымдарының негізгі идеялық желілерін (әділеттілік, биліктің шектеулілігі, дінді саяси мақсатта пайдалануға қарсылық, ой еркіндігі) анықтауға мүмкіндік берді. Бұл тұрғыда ғалымның жеке саяси еңбектері емес, оның өмірлік ұстанымдары мен нақты саяси жағдайларға қатысты әрекеттері негізгі талдау нысаны ретінде алынды. Зерттеу барысында алынған деректерді түсіндіруде логикалық-интерпретациялық әдіс қолданылғанын да айта өтуіміз қажет. Өйткені Әбу Ханифаның саяси көзқарастарының ішкі қисынын ашуға және оның идеяларының исламдық саяси дүниетаным тарихындағы орнын айқындауға мүмкіндік берді. Мақалада арнайы салыстырмалы талдау жүргізу көзделмей, негізгі назар Әбу Ханифаның саяси ұстанымдарын дербес құбылыс ретінде сипаттауға бағытталды.

Нәтижелері мен талқылама

Әбу Ханифаның өмірі және өмір сүрген қоғамдық-саяси ортасы

Әбу Ханифаның саясат туралы ой-пікірлерін дәлме-дәл немесе соған жақын дерлік тану үшін ол өмір сүрген кезеңнің саяси-мәдени құрылымын есепке алған кезде ғана мүмкін болады деген ойдамыз. Өйткені бұл ғалым өзге адамдар секілді тарихтың белгілі бір кезеңінде дүниеге келген, өзі өмір сүрген ортаның мәдениеті мен сол кездегі жағдаяттардың негізінде қалыптасқан. Сондықтан да оның саяси түсінігі мен көзқарасын кезеңдегі жағдайлардан бөлек қарастыру дұрыс болмайды.

Имам Ағзам Әбу Ханифаның шын есімі – Нұғман ибн Сабит. Ол фикһта Ханафи мәзһабының құрушысы, сенімдегі Матуриди мәзһабының негізін қалаушы ғұламалардың бірі. 699 жылы Куфада дүниеге келген. 767 жылы Бағдатта улану арқылы дүние салғаны айтылады. Әбу Ханифа жетпіс жылдық өмірінің көп бөлігін Омаядтар дәуірінде, қалғанын Аббасилердің кезеңінде өткізді. Өмірінің алғашқы жылдарында Омаядтар халифасы Маруан ибн Абдулмәлік еді. Оның Куфадағы әкімі болса тарихта «қатыгез» ретінде аталған Хажжаж ибн Юсуф еді. Бұл кезеңде саяси жағынан көптеген қиянаттар жасалды. Әбу Ханифа Омаядтардың әділ билеушісі Омар ибн Абдулазиз кезеңін де көрген болатын. Омар ибн Абдулазиздің әділ билігінен кейін Омаядтардың зұлымдық кезеңі қайтадан басталып, бұл езгілерге тағы да тап болады. Бірақ, бұл езгілерге қарамастан, ешқандай пайда

күтпей, қорықпай, саяси мәселелерге ымырасыз баға беріп, тарихта өшпейтін көзқарас танытты.

Имам Әбу Ханифа жастық шағын саудамен де, білімін жалғастырумен де өткізген, ғылымның әртүрлі салаларында, әсіресе араб тілі мен әдебиеті, сарф және наху ілімі бойынша өзін жетілдірген үлкен ғұлама (Зорлу, 2013, р. 22). Әбу Ханифа сахаба мен табиғин дәуірінде Ирак өңірінде қалыптасқан ғылыми қор мен пікір байлығына ұстаздары мен кездескен ғалымдардың жәрдемімен тез арада қол жеткізіп, әрі меңгеріп алуға мүмкіндік алды. Айналасында таңдаулы, әрі алғыр шәкірттерден құралған топ бір жағынан өздеріне берілген құнды мирасты, өздерінің өмір сүріп отырған заманның талап-шарттарына сәйкес сүзгіден өткізіп үкім шығаратын орталық қызметін атқарды. Ол дәуірдегі фикһтың бай қоры Әбу Ханифаға емес, сол өңірге негізделіп «Ирак фикһы» деп айтылды (Алпысбаев, 2014).

Имам Әбу Ханифаның қызметі Куфада болғанына қарамастан, әртүрлі ағымдар мен тармақтардың «гүлдену» кезеңінде оның теологиялық көзқарастары Иранның солтүстік-шығысында және Мәуереннахрда да кең етек жая бастайды. Әбу Ханифаның өмірі Омаядтар мен Аббасилер халифаттары тұсында өткендіктен екі кезеңді қамтитын құқықтық мәселелерді шешуге, одан кейін исламдық мәзһабтардың таралуы кезіндегі исламдық фикһ пен ақида мәселелеріне қатысты ғылыми мәселелерді зерттеуге мәжбүр болды (Уткельбаева, 2019, р. 113).

Куфа қаласының сол дәуірде хадис ілімі жағынан жанданып тұрған маңызды орталық болғандығын дәлелдейтін көптеген деректер бар. Солардың бірінде, Әнәс ибн Сирин: «Куфа қаласына келгенімде, ол жерден төрт мың хадис үйреніп жатқан кісі мен төрт жүз фақиһ ғалымды көрдім», – деп таңданысын жеткізген. Аффан ибн Мүслим келесі бір риуаятта: «Куфаға келдік. Ол жерде төрт ай он күн қалдық. Егер қаласақ сол уақыт ішінде жүз мың хадис жазар едік. Алайда, имләсыз (хатқа түсіру) хадис қабыл етпейтіндігімізден тек елу мың хадис ғана жаза алдық» дейді (Бағашаров, Алпысбаев, Анарбаев, 2022, р. 124).

Әбу Ханифа ислам әлемінде туындаған пайда болған саяси, дүниетанымдық және сенімдік алауыздықтар нәтижесінде, алдымен Құран Кәрімге, содан кейін оған қайшы келмейтін сенімді хадистерге сүйене отырып, ислам ақидасын жүйелеуге ұмтылған ерте кезеңдегі мұсылман ғұламаларының көшбасшыларының бірі ретінді танылды (Адилбаев, Адилбаева, 2020, р. 99).

Оның пәтуаларының ақиқатқа жақын болуы, саяси жанжалдарға араласпауы, тақуалығы және ғылымдағы беделі қоғамда жоғары бағалануына айтарлықтай ықпал етті. Сондықтан ол тақуалығымен, көрегендігімен, әділдігімен, ұстанған пікірлерінің беріктігімен, үкіметтерге қарсы принципшілдігімен және саудадан тапқан қаражатын ғылымды қолдауға арнауы арқылы халықтың зор құрметі мен сүйіспеншілігіне ие болды.

Имам Ағзам өскен аймақ түрлі діни ағымдар – мұсылман және мұсылман еместер арасында пікірталастар жиі жүргізілетін орталықтардың бірі болды. Бұл жер Рай әһлінің жиналу орны болғандықтан, иман мәселелері бойынша қызу пікірталастар орын алды. Діндар отбасында тәрбиеленген Әбу Ханифа да осы діни және идеологиялық талас-тартыстарға араласқан. Ол өмір сүрген кезеңде харижиттер, муғтазила және басқа да діни ағымдар белсенді әрекет етті, сонымен қатар көптеген фикһтық мектептер қалыптаса бастады. Сол ортада Әбу Ханифа ақиқатты қорғап, фикһ мәзһабтарының негізін салушы ғана емес, сондай-ақ Әһлі Сүннет ақидасының маңызды өкілі, Матуриди мәзһабының негізін қалаушылардың бірі болды. Ақидалық мәзһабтардың қалыптасу кезеңіне жеткенде, ол муғтазила, жабрия, шиға және харижиттер сияқты ағымдардың ғалымдарымен Құдайдың сипаттары, тағдыр, үлкен күнә жасаған адамның мәртебесі және күпірлік мәселелерінде пікірталастар жүргізді. Осылайша, Әбу Ханифа Әһлі Сүннет ақидасының негізін қалауға ықпал еткен алғашқы ғалымдардың бірі ретінде тарихта өз орнын тапты (Озел, 2015, р. 22).

Әбу Ханифа өмір сүрген Омаядтар дәуірінде бірқатар маңызды саяси оқиғалар орын алды: Омаядтар билікке қару мен күш қолдану арқылы келіп, бұл үдеріс көптеген адамдардың өліміне алып келді. Ғұламалардың қарсылығына қарамастан, сұлтандық басқару жүйесі орнықты. Мұғауия ибн Әбу Суфиян әулетіне кезінде діннен шығарылған Зияд ибн Әбихи қосылды. Омаядтар әкімшілігінің Әһлі Бәйтке қатысты қатаң саясатын сынағандардың бірі, Хужр ибн Адий және оның серіктері өлім жазасына кесілді. Ислам тарихында елеулі өзгерістерге түрткі болған Кербала оқиғасы орын алып, бұл жағдай Әһлі Бәйт мүшелерінің көпшілігінің өліміне себеп болды, әрі оның әсері бүгінге дейін жалғасып келеді. Сонымен қатар, Омаяд әкімшілігі араб емес мұсылмандарға қатысты (олардың қатарына Әбу Ханифа да кірген) кемсітушілік саясатын ұстанды. Жабрия және қадария доктриналарын

сынайтын тұлғалар мен топтарға қарсы қысым көрсету және зорлық-зомбылық саясаттары қолданылды. Билік өзінің саяси құрылымдарын және әрекеттерін “заңдастыру” мақсатында діннің (мешіт, ғұламалар, байғат ұғымдары және т.б.) құралдарын кеңінен пайдаланды.

Әбу Ханифа Омаядтардың жоғарыдағы кейбір саясаттарына куә болған жоқ. Сондықтан оның бұл әрекеттері туралы не ойлағанын немесе айтқанын білмейміз. Дегенмен де, Әбу Ханифа өзі туылғанға дейін жүзеге асқан, бірақ Омаядтан дәуірінде талқыланған жоғарыдағы кейбір оқиғаларды әйтеуір естіген немесе білген және олар туралы өз пікірі қалыптасқаны сөзсіз деп болжау қиынға соқпаса керек. Сонымен бірге, аталған оқиғалар Әбу Ханифаның Омаядтар ұстанған саясаты туралы пікірін және оның саяси түсінігін қалыптастыруда тиімді болғаны әбден ықтимал.

Имам Әбу Ханифа негізін қалаған Ханафи мәзһабы – қалыпты, парасатты, еркіндікке бағытталған жол. Оның теологиялық мектебі Имам Мансур әл-Матуридидің кәлам мектебімен ұштасады. Сондай-ақ Әбу Ханифаның құрған мектебі орта ұстанымды сақтай отырып, Алланы және әлемді түсінуге ұмтылады. Ханафилік бағыттың байсалды және толерантты көзқарасын тарихтағы Самани, Ғазнауи, Селжұқ, Моғол, Осман және Дуррани секілді ірі империялардың сол және әкімшілік жүйесінің маңызды бөлігінің ғалымдары мен элиталары ұстанды. Бұл империялардың ыдырауымен Ханафи мәзһабының рухани-құқықтық күші сақталғанымен, Кеңес Үкіметінің Орта Азияны, Англияның Үндістанды отарлауы және Осман халифатының ыдырауымен әлсірей түсті (Ризапур, Рахими, 2023, pp. 216-217).

Дәстүрде қалыптасқан Әбу Ханифаның әртүрлі бейнелері куфалық фақиһтардың бекіткен ерекше ұжымдық жұмыс түрінің табиғи салдары болса керек. Дәл осы жерде біз оның діни және өркениеттік жаңару ғалымы ретіндегі еңбегіне жақындай аламыз. Ол өз бастамасымен жеке заң шығарушы орган – үкіметтен тәуелсіз және құқықтың өзекті мәселелерін талқылаумен айналысатын өзіндік сараптамалық кеңес құрды. Бұл кеңес әділ халифалар дәуірінде жұмыс істеген шұра жойылғаннан кейін пайда болған алғашқы институттық бос кеңістікті/вакуумды толтыруды көздеді. Аталмыш кеңестің құрамына Әбу Ханифаның ең білімді және дарынды отыз алты шәкірті кірді, олар ең күрделі заң істерін талдауға (кейде бір істі талдауға, анализ жүргізуге бір

жылдан астам уақыт кететін) , мәселені әртүрлі қырынан қарастыруға, көзқарастарын дәлелдеуге тырысты (Мухетдинов, 2023, p. 104).

Әбу Ханифаның қази болып тағайындалуының қаламауы

Әбу Ханифаның саясат түсінігіне қатысты маңызды мәліметтер беретін тағы бір маңызды оқиға – оның қази болу ұсынысынан бас тартуы. Оның қазилықтан бас тартуының себептері мен салдарын талқыламас бұрын, Омаядтар дәуіріндегі қазилар ұйымының құрылымы мен қызметі туралы төмендегідей қысқаша мәліметтерді келтірген жөн болар:

Омаядтар кезеңінде қоғамда танымал және беделді ғалымдарды қази етіп тағайындауды мызғымас саясаттың құралы ретінде қабылдады (Хайят, 1985, p. 61). Сол кезеңдегі басшылар бұл саясатпен ғұлама-ғалымдарды бақылауда ұстауды, олар арқылы басқаруды жөн санап, халықтың қолдауына ие болуды мақсат еткен болса керек (Маудуди, 1972, p. 365). Омаядтар дәуірінде қазилерді тағайындау және босату өкілеттігі көбінесе әкімдерге берілді (Хайят, 1985, p. 269). Қазилер өздерінің міндетті саласы ретінде саяси емес, діни мәселелерге көңіл бөлетін, сондықтан саяси мәселелерде өз пікірлерін айтуда еркін болмады. Сонымен қатар, саясаткерлер қазилердің шығарған шешімдеріне әсер ете алатындай күшке ие болған. Басқа бір сөзбен айтар болсақ, сот тәуелсіз болмады. Сол себепті де кейбір ғалымдар қази болғысы келмей, қазилыққа тағайындалғанда қызметтен кетудің жолын іздеген болатын (Мекки, 1981, pp. 286-287).

Халифа Маруан ибн Мұхаммедтің Куфа әкімі Язид ибн Омар ибн Хубайра әл-Фәзари Әбу Ханифаға Куфа қазилығын (кейбір деректер бойынша қазынашы қызметін) ұсынады. Дәл сол әкім Әбу Ханифа осы қызметке орналасатын болса, оның пәтуаларына араласпайтынын мәлімдеген (Әбу Заһра, 1997, p. 361). Сондай-ақ, Ибн Әбу Ләйла, Ибн Шубрума мен Дәуит ибн Әбу Хинд секілді сол кезеңнің кейбір қазилары Әбу Ханифаны қази болуға көндіру үшін көп күш жұмсады. Алайда Әбу Ханифа бұл адамдардың талпыныстарына қарамастан әкімнің бұл ұсынысын үзілді-кесілді қабылдамады (Ибн Кутайба, 1970, p. 116).

Қази қызметін қабылдамаған Әбу Ханифа алдымен әкім тарапынан физикалық түрғыда жазаланып, біраз уақыттан кейін түрмеге қамалды. Түрмеден шыққан Әбу Ханифа хижри 130 жылы Меккеге барады. Ол халифат Абба-

силерге өткенге дейін сонда болды. Әбу Ханифа Меккеде 6 жыл болған соң Куфаға оралады. Сол кезеңдегі қазі ұйымының құрылымы мен қызметі және Әбу Ханифаның қазилық қызметінен бас тартуының себептері секілді оқиғаларға сүйене отырып, аталмыш ғұламаның саяси көзқарастары туралы мынадай тұжырымдар жасауға болады:

Әбу Ханифа Омаядтар дәуірінде сот тәуелсіз болмаған деп есептеп, бұл туралы мынадай ой айтқан: «Ол (халифа немесе мемлекет басшысы) өлім жазасына кесілетін біреудің жарлығын шығарады, ал мен оны мақұлдаймын ба? Аллаға ант етемін, мен ешқашан мұндай жауапкершілікті мойныма алмаймын». Мұнда Әбу Ханифаның саясатты түсінуінде сот тәуелсіздігі принципінің маңызды орын алатыны ұғынылады. Әбу Ханифа мемлекеттің де, үкіметтің де дінді өзінің саяси мүддесі үшін пайдалану немесе оны заңдастыру құралы ретінде пайдалану саясатын дұрыс деп есептемей, қазі болудан бас тартты. Сондықтан оның саясат туралы түсінігінде дін арқылы қанауға орын жоқ деп айтуға болады. Әбу Ханифа қазилыққа деген көзқарасымен саясат түсінігінде ғалым мен мемлекеттік қарым-қатынастың қалай болуы керектігін де ашып көрсеткен. Осыған сәйкес ғалым әділетсіздікті, қысымды, зорлық-зомбылықты және дінді өз мүддесінде қолдануды мызғымас бір саясат ретінде қабылдаған саяси тұлғалардың немесе құрылымдардың амбициясының құралына айналуы қажет. Сонымен қатар саяси билік өзінің діни-саяси ойларын заңдастырып, бұл ойларды қоғамда қабылдау үшін ғалым-ғұламаларды қанаудың құралы деп санамауы керек (Озкан, 2021, р. 18).

Әбу Ханифаның саяси көзқарасы

Имам Әбу Ханифаның саяси түсінігі мен көзқарасының маңыздылығын оның заманына дейін өмір сүрген, саяси мақсатта пайда болған және өз идеологияларын діни негіздерге негіздеуге тырысқан топтар мен олардың тудырған үлкен мәселелері жақсырақ түсіндіреді. Ұлы имамның саяси көзқарасын жақсырақ түсіну үшін ислам мемлекетін саяси басқару немесе оны кім басқаруы қажет деген мәселелерге тоқталуда пайда бар. Ол өз дәуіріндегі және өзінен кейінгі мемлекет басшыларына едәуір дәрежеде әсер ете алды. Алайда, өкінішке қарай, имам Әбу Ханифаның саяси тұрғыда мәртебелі ұстанымы көптеген авторлар тарапынан қажетінше баса назар аударылмаған тақырып екені

шынымен ойландыратын мәселе. Мысалы, оның имамдық мәселесіне қатысты бірде-бір көзқарасын ол жазған кітаптарынан да, шәкірттері жазған еңбектерінен де таба алмаймыз. Оның өміріне көз жүгіртер болсақ, оның жоғарыда аталып өтілгендей, қазилықтан бас тартқанын, Әли ұлдарымен жақын араласқанын және оларға қарсы бүлік шыққанда оларды қолдағанын, өзге де шиға имамдарымен қарым-қатынасын, Әлидің ұрпақтарына қолдау көрсеткенін, қазі болу ұсынысын қабылдамағаны үшін зынданға тасталғанын және азапталғанын көреміз. Бұл Әбу Ханифаның өз шешіміндегі табандылығының бір көрінісі. Әбу Ханифа өзінің білім дәрежесін пайдаланып, саяси лауазымға ие болғысы келмеді. Ол сол кезеңдегі халифаны тақтан тайдырудың орнына, оның әділетсіз әрекеттерін тоқтатуын қалады (әл-Хайтами, 1991, pp. 118-119).

Әбу Ханифа бойынша құқық пен саясаттың онтологиялық және гносеологиялық құрылысы контекстінде символдық ғаламдар туралы жалпы негіз сызылғаннан кейін, мұнда саяси жүйенің элементі ретіндегі биліктің теориялық негізіне қатысты кейбір анықтамаларды да жасап өту қажет болар. Әбу Ханифаның дін, құқық және саясат теорияларының бай анықтамалық шеңберіне қарасақ, оның халифаны Алланың саяси өкілі ретінде, ал саясатты иләһи биліктің бір саласы ретінде санамағандығы байқалады. Ол бұл мәселеде басшының әділ, сауатты, сенімді болуы, сонымен бірге бұқара халыққа ант етуі, зиялы қауыммен ақылдасуы секілді дүниелерді қажет деп санаған (Ердич, 2021, р. 304).

Дін мен саясат қарым-қатынасы және Әбу Ханифа

Ислам ғырқалары (ағымдар, топтар) туралы айтылғанда, ойымызға дереу бөліну келеді. Ал Омаядтар мен Аббасилердің кезеңінде «ғырқа» сөзі көбіне ұстаным және кері реакция деген мағыналарды білдірді. Сондықтан да ғырқалардың пайда болу себептерін білу сол кезеңнің жағдайлары туралы кең мағлұмат береді. Ислам тарихынағы дүниетанымдық (идеологиялық) қозғалыстар саяси мүддемен пайда болғаннан кейін, діннен күш-қуат алу әрекеттері Исламға үлкен зарарын тигізіп, жаңа діни-саяси пікірталастарды тудырды. Бастапқыда қай жағы дұрыс, қай жағы бұрыс немесе кім жаннатта, кім тозақта деген сұрақтар талқыланған. Омаядтар мен Аббасилер мемлекеттері кезінде мұсылман халқына қысым көрсеткен билік пен араб емес-тердің құқықтары туралы айтыла бастады. Дәл

осы себепті имам Әбу Ханифаның саяси үстанымын алғашқы кезеңдегі саяси және теологиялық көзқарастар емес, араб еместердің құқықтары, мемлекеттің қысымы, әділетті басшылардың тағайындалуы және Әли ұрпақтарына жасалған әділетсіздіктер тұрғысынан түсінуге тырысу дұрысырақ болатын секілді (Касап, 2019, pp. 91-92).

Болған оқиғалардың барлығы мұсылмандарға бір нәрсені үйретуі қажет және мұсылмандар болған оқиғалардан ғибрат алулары қажет. Бұл оқиғалардың себебі бар екенін де ұмытпауымыз қажет. Мұсылмандық тарихындағы алғашқы бөлінушілік, түсініспеушілік секілді теріс әрекеттер мен пайда болған мәзһабтарды зерделеу Әбу Ханифаның саяси тұлғасына нәр беріп, оны мықты ғалым, ілім мектебінің орталығына айналдырды. Ол әрқашан пайғамбар мен оның әулетінің жағында болды, саяси көзқарасы жағынан Әли балаларын қолдады. Алайда ол ешбір уақытта шиға болмаған. Омаядтар халифа Османның қанынан нәр алып, халифалықты өз қолдарына алу секілді ниетімен саяси сахнаға шыққан. Омаядтар мемлекеті құрылғаннан кейін кейбір діни және саяси топтардың саяси қалау амалдарына қарсы реакциялары пайда бола бастады. Ең қатігез топтар саналған шиға мен харижиттер болса, олар саяси топ үкімінде қалып қойғандықтан, өздерінің діни аспектілерімен саяси билікті тоздыра алмады. Көбінесе қылыш күшімен бастырылып, билік үшін күрес ретінде түсіндіріліп жүрді. Алайда өздерін ислам мемлекеті ретінде санаған Омаядтардың нағыз қиыншылықтарға душар еткен жағдай қадари, жабрия мен муржия топтарының реакциялары болды. Бұл реакциялар билеушілердің жүріс-тұрысын діни тұрғыдан түсіндіріп, жақтастар жинайды. Жабрия Омаядтар мемлекетінің түсінігіне жақын болып көрінгенімен олардың идеялары Омаядтардың билікке араласпайтын және мақсатына қызмет етпейтін дін туралы түсінігімен сәйкес келмейтін (Шахристани, 2017, pp. 87-89).

Омаядтар діннен гөрі саяси мүдделерді бірінші орынға қойды. Тарихқа көз жүгіртсе болсақ, бұл жағдайда олар исламның кейбір нормаларын сақтамай күнә жасаған адам діннен шығады, яғни күпірлікке бет бұрады, осылайша амалдар иманның бір бөлшегі деп есептеген харижиттердың қағидаларына сәйкес үкім шығарды. Әбу Ханифа бұл көзқарасқа, биліктің саяси мүдделеріне қарсы пікір білдірген ғалым болды. Оның пікірінше, амал иманнан бөлек қарастырылу керек. Егер адам исламды қабылдап, бірақ

парыз талаптарын орындамаса, ол бәрібір де мұсылман болады. Сонымен қатар, Әбу Ханифа иманда барлығы бірдей, қарапайым мүміннің иманы періштелер мен пайғамбарлардың сенімімен бірдей екенін алға тартты (Әбу Ханифа, 2015, pp. 19-20). Бұл пікір басқа ғалымдардың көзқарасына ғана емес, Омаядтардың саясатына да қарсы болды. Араб еместердің сеніміне күмән келтірген және оларды араб мұсылмандарымен тек санамайтын қоғамдық-саяси пікірталасқа Әбу Ханифаның пәтуаларымен соққы берілді (Пресс-служба Управления мусульман Узбекистана, 2021)

Әбу Ханифа да Омаядтарға қарсы өз білімін бірінші орынға қойып, шындықты айтудан тайынбады. Аббасилер билікке келгеннен кейін Әбу Ханифа салыстырмалы түрде қалыпты үстанымды сақтағанымен, Әли ұрпақтарына қарсы азаптаулар мен зұлымдықтар басталғанда иманның көзқарасы да өзгере түседі. Әбу Ханифаның көзі тірісінде болған және оған дейінгі қайғылы оқиғалар ақиқатында не нәрсенің маңызды болғанына байланысты бізді ойландыруы қажет. Халифалық па, билік пе, кек пе? Әлде үмметтің бірлігі ме, әлде исламның негізгі қағидалары ма? Расында да, кейбір оқиғаларды қарастырған кезінде осы тұрғыдан баға беру бізге жасалған істердің негізгі мақсатқа сәйкестігі туралы түсінік береді. Әбу Ханифа өз заманындағы үкіметті осы мақсатқа лайықтылығы тұрғысынан бағалап, соған сәйкес саяси көзқарасы қалыптасқан деп ойлаймыз.

Әбу Ханифаның фикһтық бастамаларына саяси араласулар

Саяси билік анда-санда азаматтық фикһ бастамаларына қатысты шектеуші көзқарастарға ие болды. Басшылықпен жақсы қарым-қатынаста болмаған немесе ресми муфтилердің пәтуасына сәйкес келмейтін кейбір ғалымдар уақытша болса да пәтуа беру және оқу-ағарту жұмыстарымен айналысу құқығынан айырылды. Ибн Әбу Ләйланың Куфа қаласының қазиы болған кезде оның кейбір пәтуаларын, шешімдерін сынағандықтан Әбу Ханифаға ресми хатпен ескерту жасалып, тіпті біраз уақытқа пәтуа беруге тыйым салынған еді (Кердери, 1981, p. 299). Өйткені үкіметтің негізгі міндеттерінің бірі – халықтың діни-құқықтық және моральдық сұрақтарына билікті адамдардың жауап беруіне мүмкін беру және бұл биліктілігі жоқ адамдарға мүмкіндік бермеу еді. Белгілі бір уақыт бойы пәтуа бере алмаған Әбу Ханифаға кейбір мәселелердің төңі-

регінде көзқарасын білуге басшылық тарапынан бір қызметші жіберіліп, белгілі бір сұрақтарға жауап беруін өтінеді. Әбу Ханифа бұл сұрақтарға жауап бере алмайтынын және оған құзыреті жоқ екендігін айтқанда, Әбу Ханифаға сұрақ қоюға келген адам басшылыққа өтініш білдірген, сол кезден бастап бұл тыйым алынып тасалған болатын (Буюк, 2023, р. 59).

Қорытынды

Әбу Ханифа исламның саяси өмірге қатысты әділеттілік, құзыреттілік, еркіндік, теңдік, жан мен мал-мүліктің қауіпсіздігі, сенім мен ғибадат бостандығы секілді жалпыға бірдей қағидаларын меңгерген ұлы тұлға. Бұл қағидалардың пайғамбар мен төрт халифаның кезеңінде қалай қолданылғанын білгені сөзсіз. Омаядтар мен Аббасилердің дәуірінде бұл қағидалардың дұрыс орындалмағанның да куәсі болған. Сол кезеңдегі саясаткерлермен қарым-қатынасына сүйене отырып, Әбу Ханифаның саясатты меңгергеніне байланысты келесі дүниелерді айтуға болады: Әбу Ханифаның саясат туралы түсінігінің қалыптасуында Құран, сахих хадис және төрт халифа дәуіріндегі амалдар айқындаушы рөл атқарды деп айтуға болады. Сонымен қатар Әбу Ханифа діннің мемлекеттік құрылымы мен қызметінде шешуші фактор болуын қалағанын да айту қиынға соқпайды.

Әбу Ханифа мемлекет әртүрлі діни, саяси, этникалық және мәдени құрылымдармен бірдей қашықтықты сақтау қажет деген ой білдіреді. Басқаша айтар болсақ, мемлекеттің әлеуметтік саясатын дініне, нәсіліне, мәзһабына қарамастан қоғамның барлық түрлі топтарымен қарым-қатынасында теңдік қағидасына негіздеуін қалады. Әбу Ханифаның пікірінше, діни, саяси және құқықтық мәселелерде өзгеше ойлау және бұл ойларын жеткізу – адамның табиғи құқығы.

Сондықтан мемлекеттің діни-саяси ойларын қабылдамайтындарды немесе бұл мәселеге қатысты балама ойларды алға тартқандарды шеттетіп, оларға қысым көрсету саясатын жүзеге асыру дұрыс болмайды. Бір сөзбен айтқанда, Әбу Ханифа ойды еркін жеткізуге тыйым салуды сынға алған болатын.

Ғалым мемлекеттік-құқықтық қатынастарда сот егемендігі принципін ұстанды. Бұл қағида сақталмағандықтан ол Омаядтар мен Аббасилер дәуірінде барлық қысымдарға қарамастан қазилық лауазымды қабылдаудан бас тартқан. Әбу Ханифа өмір сүрген жылдары дінді өз мүддесіне пайдалану әрекеттері көп болған. Ғұлама бұл саясатты дінге қайшы деп санап, сынға алған болатын. Тіпті аталмыш саясаттың бір бөлшегі болмас үшін өзіне ұсынылған қазилық лауазымды қабылдамай, аталмыш көзқарасына байланысты сол кезеңдегі үкімет тарапынан әртүрлі жазаға душар болған. Әбу Ханифа өзінің саясат түсінігіне сәйкес, мемлекетке тәуелді болмау, бостандығын жоғалтпау үшін тапқанымен өмір сүруді және осылайша саясатпен ешбір аралас-құраласы жоқ ғалым болып қалуды жөн көрді.

Әбу Ханифа өмірінің 52 жылын Ислам өркениетінің маңызды мемлекеттерінің бірі Омаядтар дәуірінде, ал қалған 18 жылын Аббасилер дәуірінде өткізді. Қоғамның сол кездегі саяси билігіне қарсылығын білдірді және шындықты айтудан ешқашан да тартынбады. Оның өскен ортасы, ғылыми танымы мен тұлғалығы оның билікке деген оппозициялық көзқарасын қалыптастыруда маңызды фактор ретінде танылды. Өзі басынан өткерген әділетсіз әрекеттерге қарсы ұстанған көзқарастарын табанды түрде қорғаудың нәтижесінде көптеген әділетсіз әрекеттер мен зорлық-зомбылыққа ұшырайды. Сол кезеңдегі биліктің бұл әрекеттерінің салдарынан да көз жұмған болатын.

Әдебиеттер

- Адилбаев А., Адилбаева Ш. (2020). Имам Әбу Ханифаны «Мұржи» деп сынау мәселесі. *Адам әлемі*, 3(85), 98-108.
- Алпысбаев Е. (2014, June 10) *Әбу Ханифа және Ислам құқығы*. Atr.kz. <https://atr.kz/qogam/abu-khanifa-zhane-islam-k-ku-y/>
- Әбу Захра, Мұхаммед (1997). *Әбу Ханифе* (Осман Кескиноғлу ауд.). Диянет Ишлері Башканлығы Йайынлары.
- Әл-Хайтами, ибн Хәжар (1991). *Әл-Хайратул-Хисан фи Мәнакибил Имам Әбу Ханифа ән Нугман*. Ширкату Дарул Өркам.
- Бағашаров, Қ., Алпысбаев Е., Анарбаев, Н. (2022). Әбу Ханифаның хадис ғылымындағы орны: «Муснад» атты еңбегі негізінде. *Әл-Фараби*, 80(4), 121–135.
- Буюк, В. (2023). *Әбу Ханифе өрнеклинде Ислам хукукунда сияси мухалефет* [магистрлік диссертациясы, Буюк Вейсел]. Кахраманмараш.

- Ердич, Ш. (2021). The Relationship between Judiciary and Politics in Islamic Thought: A Sociological Evaluation on Abū Ḥanīfa. *Cumhuriyet Theology Journal* 25(1), 293-310.
- Зорлу, Ж. (2013). *Алим ве Мухалиф*. Из Йайынжылык.
- Ибн Кутайба, Абдулла б. Муслим (1970). *Маариф*. Дарус-садр.
- Касап, С. (2019). *Имам Эбу Ханифенин Сияси ионунун инжелемеси* [магистрлік диссертациясы, Касап Синан]. Ығдыр.
- Кердери, Хафизуд-Дин б. Мухаммед (1981). *Мәнакиби Эбу Ханифа*. Даруль-Китабил Араби.
- Маудуди, Эбул-Ала (1972). *Хилафет ве салтанат* (Али Генжели ауд.). Хилал Йайынлары.
- Мекки, Муаффақ б. Ахмет (1981). *Мәнакубу Эбу Ханифа*. Даруль-Китабил Араби.
- Мухетдинов, Д.В. (2023). Вклад Абу Ханифы в обновление общественного порядка. *Minbar, Islamic Studies*, 16(1), 99-116.
- Озел, М. (2015). *Имам Эбу Ханифе ве Ханефи Мезхеби*. ДИБ Йайынлары.
- Озкан Мустафа (2021). Эбу Ханифе ве Сиясет. *Данишнаме Бешери ве сосиял Билимлер Дергиси*, 9(3), 5–24.
- Пресс-служба управления мусульман Узбекистана (2021). *Политика и богословие эпохи Омейядов и Имам Абу Ханифа*. Old.muslim.kz. <http://old.muslim.uz/index.php/rus/mir/item/28498>
- Уткельбаева, З.И. (2019). Особенности методологии Абу Ханифы. *Вестник КазНУ. Серия философии, культурологии и политологии*, 67(1), 109–117.
- Хайят, б. Халифа (1985). *Тариху Халифе б. Хайят*. Рияд.
- Шахристани (2017). *Миләл уән-Нухәл* (Мустафа Өз ауд., Мехмет Далкылыч дайн.). Литера Йайынжылык.

References

- Abu Zahra, Muhammed (1997). *Ebu Hanife* [Abu Khanifa, Osman Keskinoglu trans.]. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. (in Turkish)
- Adilbaev, A., Adilbaeva, Sh. (2020). Imam Abu Hanifany «Murzhi» dep synau maselesi [The problem of criticizing Imam Abu Hanifa as “Murji”]. *Adam alemi*, 3(85), 98-108 (in Kazakh)
- Alpysbaev, E. (2014). *Abu Hanifa zhane Islam kutygy* [Abu Hanifa and Islamic Law]. atr.kz. <https://atr.kz/qogam/abu-khanifa-zhane-islam-k-ky-y/> Karalğan kuni 21.04.2024 (in Kazakh)
- Bagasharov, Q., Alpysbaev E., Anarbayev, N. (2022). Abu Hanifany hadıs gylmyndagy orny: «Musnad» atty enbegi negizinde [Abu Hanifa’s position in the science of hadith: based on his work “Musnad”]. *Al-Farabi*, 80(4), 121–135. (in Kazakh)
- Buyuk, V. (2023). *Ebu Hanife ornekliyinde İslam hukukunda siyasi muhalefet* [Political opposition in Islamic law under the example of Imam Abu Hanifa, master’s dissertation work, Buyuk Veysel]. Kahramanmaraş. (in Turkish)
- El-Haytami, ibn Hajar (1991). *al-Hayratul-Hisan fi Manakibil Imam Abu Hanifa an Nugman* [The good deeds in the virtues of Imam Abu Hanifa Al-Numan]. Shirkatu Darul Arkam. (in Arabic)
- Hajjat, b. Halifa (1985). *Tarihu Halife b. Hajjat* [History of Halife b. Hayyat]. Rijad. (in Arabic)
- Ibn Kutayba, Abdullah b. Muslim (1970). *Maarif* [Enlightenment]. Darus-Sadr. (in Arabic)
- Kasap, S. (2019). *Imam Ebu Hanifenin siyasi yonunun injelenmesi* [Examination of the political aspect of Imam Abu Hanifa, master’s degree dissertation work, Kasap Sinan]. Iğdır. (in Turkish)
- Kerderi, Hafizud-Din b. Muhammed (1981). *Manakibi Abu Hanifa* [The Legend of Abu Hanifa]. Darul-Kitabil Arabi. (in Arabic)
- Mekki, Muuaffak b. Ahmet (1981). *Manakubu Abu Hanifa* [The Legend of Abu Hanifa]. Darul’-Kitabil Arabi. (in Arabic)
- Meududi, Abul Ala (1972). *Hilafet ve Saltanat* [Caliphate and Sultanate, Ali Genjeli trans]. Hilal Yayınları. (in Turkish)
- Muhetdinov, D.V. (2023). Vklad Abu Hanify v obnovenie obshhestvennogo porjadka [Abu Hanifa’s contribution to the renewal of social order]. *Minbar, Islamic Studies*, 16(1), 99-116. (in Russian)
- Ozel, M. (2015). *Imam Ebu Hanife ve Hanefi Mezhebi* [Imam Abu Hanife and the Hanafi School]. DIB Yayınları. (in Turkish)
- Ozkan Mustafa (2021). Ebu Hanife ve Sijaset [Abu Hanifa and Politics]. *Danishname Besheri ve sosijal Bilimler Dergisi*, 9(3), 5–24. (in Turkish)
- Press-sluzhba upravleniya musul’mān Uzbekistana (2021). *Politika i bogoslovie jepohi Omejjadov i Imam Abu Hanifa* [Politics and theology of the Umayyad era and Imam Abu Hanifa]. old.muslim.uz. <http://old.muslim.uz/index.php/rus/mir/item/28498>. (in Russian)
- Shahristani (2017). *Milal uan-Nihal* [Sects and Creeds, Mustafa Oz trans., Mehmet Dalkylych prep]. Litera Yajynzhylyk. (in Turkish)
- Utkelbaeva, Z.I. (2019). Osobennosti metodologii Abu Hanify [Features of Abu Hanifa’s methodology]. *Vestnik KazNU. Serija filosofii, kul’turologii i politologii*, 67(1), 109–117. (in Russian)
- Zorlu, J. (2013). *Alim ve muhalif* [Scholar and dissident]. Iz yayinjilik. (in Turkish)

Авторлар туралы мәлімет:

- Ботакараев Бауыржан Қуанышбайұлы (корреспондент-автор) – PhD, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті дінтану кафедрасының аға оқытушысы (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: bake.kaz.tr@gmail.com).
- Жүзей Мырзахмет Аманқұлұлы – PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті дінтану және мәдениеттану кафедрасының аға оқытушысы (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: mirza1806@mail.ru).

Information about the authors:

Botakarayev Bauyrzhan Kuanyshbayuly (corresponding author) – PhD, senior lecturer of the Department of Religious Studies of Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan, e-mail: bake.kaz.tr@gmail.com).

Juzei Myrzakhmet Amankululy – PhD, Senior Lecturer of the Department of Religious and Cultural Studies of Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: mirza1806@mail.ru).

Сведения об авторах:

Ботакараев Бауыржан Қуанышбаевич (автор-корреспондент) – PhD доктор, старший преподаватель кафедры религиоведения Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак (Алматы, Казахстан, e-mail: bake.kaz.tr@gmail.com).

Жүзей Мырзахмет Аманкулулы – PhD, старший преподаватель кафедры религиоведения и культурологии Казахского национального университета имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: mirza1806@mail.ru).

2024 жылы 21 сәуірде тіркелді.

2025 жылы 20 желтоқсанда қабылданды.